

Ciril Kosmač

Tone Pavček

Tantadruj, ki ni umrl

O Cirilu Kosmaču sicer ne pišem prvič, a še zmeraj s prvinskim strahom za pravo besedo o njem. O Kosmaču je namreč treba zmeraj pisati s pomislekom na njegov stavek, ki je kakor pomladni dan iz čistega srebra ulit. Kosmač je: razkošen zven besede, zvočnost stavka, trdnost zgradbe in v ob vsem tem zmeraj nova osvajajoča zgodba iz “moje male doline”, ki je enaka zgodbam svetovnih pripovednikov. In še: bogastvo daru dobrotljivih muz, modrost duha in kot nežen oprh za povrh žlahtnost materinščine. Mojster v slogu se svetovljan, trdno pripet na koreninje svojega jezika z gesto zaupne predanosti, klanja svoji slovenščini in postavlja visoko mero njene izraznosti ne le sebi in svojim sodobnikom, ampak nič manj tudi vsem nadaljevalcem slovenskega pisma.

H Kosmaču se bližam z gesto mladega oboževalca in kasneje večletnega sopotnika, ki se je, postaran, sicer zavihtel čez njegova zemeljska leta, a se še zmeraj iz nižine klanja njegovi besedi, prijateljski naklonjenosti in zgledu pokončnega moža.

Gledam ga v spominu in vidim: moški z lepim, živim obrazom, plemenitih potez, sam sebi dopadljiv, obdarjen z bogato govorljivostjo in gosposkim slogom. Zato je povsod, kjer je bil in kakršen je bil, bil zmeraj v središču ali kar prvi. In se je tega polno zavedal ves svoj vek od prvega zmagovitega nastopa pred ljubljanskimi penati (Župančičem in drugimi) pri Kolovratu ali kasneje v elitni družbi velikih imen svetovne književnosti do let, ko je govoril samo še s svojim, žal prezgodaj končanim delom. To delo je slavospev Tolminski, njegovi dolini ob Idrijci, ki šumi mimo njihove hiše in tepke pred njo, tisti Idrijci, ki se da včasih prebresti in ki se je zmeraj kar sama vstulila v pobovo mladost in kasneje v njegovo pisanje. To dolino, njeno lepoto in njene ljudi je dvignil v pripoved in jih ponesel v svet. On svetovljan, večš jezikov sveta in videc lepot različnih držav na mnogih celinah, je govoril ne le enkrat kot njegov Temnikar, ko se je zadnjič ozrl

in poslovil od svoje doline: “Da, videl sem nekaj sveta, a lepšega nisem videl”. In je postal pevec in pričevalec temu svetu.

Gledam ga ne takega, kakršen je bil v zadnjih letih z boleznimi po bolnišnicah, ampak poprej v moški pokončnosti in pisateljski slavi. Bolj kot njegova postavnost, elegantnost, celo gosposkost, me osvajajo še zmeraj izrazite črte njegovega značaja: gosposkost duha, trdnost v svoji poklicanosti in vsesilna zavezanost slovenski besedi. Imel je posluš za točnost, za izdelanost, a tudi za pikrost. Zato sta se prek njegovih odločnih in samozadostnih črt nalahno in celo z nemalim dopadenjem razlivala tudi posmeh sebi in svetu. Zapisal je: skusil sem dovolj, da ne pričakujem nikjer in od nikogar čudežev. In o svojem pogledu na svet pravi, da je gledal na svet nekoliko zviška in z rahlim posmehom. Ta vzvišenost je bila samozavedanje, za svoj posmeh svetu, ne sebi, pa je pošteno plačal ceho.

Pogled na svet pa je bil zmeraj usmerjen tudi s slovenskega razgledišča, to je, kakor se čudno sliši, z višin njegove doline. Že zgodaj se je kot mladenič pridružil slavni primorski organizaciji TIGR in leta 1929 so ga zaprli in na procesu septembra 1930 kot devetnajstletnega mladoletnika oprostili. (O zaporu pred procesom priča njegova izredna zgodba *Gosenica*.)

O svojem prebegu iz fašistične Italije v Slovenijo – takoj po procesu – je pisal v *Pomladnem dnevu*, o svojem primorskem rodoljubju ni pisal, a je očiten v vseh njegovih delih, medtem ko o svojih povojnih nesporazumih z oblastniki in o težavah v službi ni ne pisal in ne govoril. A se je vedelo za te senčne strani njegovega življenja. Ne nazadnje zaradi pripovedi Josipa Vidmarja, ki ga je rešil sramotne obtožbe tuje agenture.

Po vojni je partizan Ciril Kosmač urednikoval pri Slovenskem poročevalcu. Z njim so bili v uredništvu imenitni pisci Dušan Moravec, Ladislav Kiauta, Niko Košir. Zadnjega so zadolžili, ve se kdo, za sledenje Kosmaču. O tem piše pretresljivo zgodbo Košir v svoji spominski knjigi *V znamenju strelca*. Zgodba je po svoje začinjena tudi s Koširjevo opombo, da ta sestavek lahko izide šele desetletja po njegovi smrti. Ker pa se je stari sistem zrušil, je Košir odstopil od zahteve in svojo udbovsko zgodbo objavil. Kot partizana so Koširja zadolžili, da mora poročati vse, kar Kosmač reče ali počne. In začele so se Koširjeve muke po vseh trpečih evangelistih, dokler ni po nasvetu Leva Modica pisal pismo Borisu Krajgerju, naj ga odreši hude naloge, in od njega prejel odgovor, da mu, če je pač tak, kakršen je, ni treba več slediti Kosmaču. Iz Koširjeve pripovedi je razvidno vsaj dvoje: da oblast Kosmaču ni zaupala, kaže pa se tudi resnično velika ljubezen Koširja do Kosmača.

Kosmač sam te svoje zgodbe ni pripovedoval, seveda pa je dobro vedel za svojo obtožbo in zagotovo vsaj slutil Koširjevo zagato. Če sem ga

že kdaj spraševal o tem, je zamahnil z roko, kot da hoče odgnati neprijeten spomin, in se zatekel v domislek. “S Poročevalca so me odstavili”, mi je govoril, “ker sem popravil uvodnik Borisa Krajgerja. Po izidu je Krajger jezen telefoniral, kaj sem mu naredil, jaz pa mirno nazaj: ‘Slovenil sem tvoje tujke, in če si jih napačno rabil, se zdaj napaka seveda vidi tudi v članku’”.

Tak je bil Kosmačev posmeh sebi in drugim. Vendar mu kasneje brez službe ni bilo lahko. Objav in honorarjev ni bilo veliko, a je prenesel dostojanstveno, moško, brez jamrarije in očitkov. Tu se začinja in ne končuje spraševanje o Temnikarju in Črnilogarju, ki ni le temeljno vprašanje o izdajstvu, ampak vprašanje zvestobe sebi in življenju. Mimogrede: ko so *Balado o trobenti in oblaku* tiskali v ruščini, in to v ogromni nakladi več kot stotisoč izvodov, se je prav to vprašanje, ta dilema, to vrtanje v resnico pojavilo med ruskimi bralci. Kosmačeva človeška drža je Temnikarjeva drža. Njej je ostajal zvest zmeraj, čeprav je bil zmeraj bolj osamljen. Solist, ki ni nastopal v zboru. Spremljal pa je vse, kar se je važnega dogajalo doma in po svetu (znamenita je njegova misel, da pride vse, kar je res veliko in pomembno, tudi v njegovo dolino.), spremljal slamorezenje domače in tuje politike in seveda sočasno pisanje doma in v svetu.

Družica mnogih zadnjih let življenja v Portorožu mu je bila samota in tudi zvesta sobesednica. Saj, ta povojni Portorož! Kako hočeš v njem in v njegovi vsesplošni gluhoti pisati in so junaki iz njegove doline ali tako daleč ali pa že izpisani! Vendar tudi po tem, ko ni več pisal – po malem, vztrajno, vendar nikakor ne spešno je grmadil liste papirja s stavki in prizori za svoje *Žive duše* – je v ustvarjalnem lenarjenju, kot je sam krstil trenutke duhovnega ugodja, sestavljal zgodbe, fabuliral, ostril besede do pravega zvena, vodil svoje junake po zamotanih cestah življenja in sebe po skrivnostnih poteh navdiha. Tega ustvarjalnega lenarjenja je bilo v zadnjem obdobju vse več, pri tem pa se je poudarek s prve besede preselil na drugo, od ustvarjalnosti na lenarjenje.

Samota pa mu je ves čas bila zvesta družica. Poprej, v velikem času *Balade o trobenti in oblaku*, ga je vodila celo v samostansko samoto pleterske celice, kamor je zvok trobente hodil za njim in za njegovo balado in ga je tam zaradi samostanskega miru toliko bolj razločno slišal. Glas trobente je klical iz samote v ustvarjalnost, od pobitosti k zmagoslavju, iz razočaranja ob zavedanju stvarnosti v poveličanje.

Življenje se je Cirilu Kosmaču kar nekajkrat zalomilo. Zadelo ga je že zgodaj, ko je moral pobegniti od doma, s Primorske v Ljubljano, vendar je ostal tam, kjer ga je zadelo za zmeraj doma, na Tolminskem. “Tudi v najhujših urah sem se v mislih vselej vrnil v svojo vas.”

Bilo mu je sedemnajst let, ko mu je umrla mama. Nežno in milo z nepresahlo ljubeznijo piše o njej, kako lepo je pela in jo je oče spremljal na harmoniju! Ali kako prisluškuje pogovoru matere in očeta o mamini bolezni. Bil sem nekoč pri njem na Slapu ali sem tja prišel celo z njim, pa se mu je sinu stožilo in sva zavila v Roče. Na pokopališče, kjer je bil grob njegove matere in je zdaj tudi njegov. Pa je nazaj grede jezljivo pripomnil: "Tu gori bodo morali, ko umrem, za mano hoditi peš, tudi politiki". Zdelo se je, da uživa v tej misli in da jim ta napor privošči.

In res so (in smo) konec januarja 1980 leta z njegovo žaro peščili s Slapa na Roče.

Kosmaču se je zalomilo tudi z diplomacijo in sploh s politiko, zalomilo celo v zakonu in na koncu še v pisanju. Povsod je nekriv trpel. Ne politiki, rodoljubju slovenskemu je posvetil mladost, otroška in mladeniška leta, moška partizanski tovarišiji, ves svoj talent pisateljevanju.

O lomu s politiko je znanega več, kot je sam hotel povedati, politika ga je v nekem obdobju obravnavala celo kot izdajalca. Bilo je tragično in smešno obenem, lahko pa je bilo za Kosmača, za njegovo življenje in za njegovo pisanje celo usodno.

Kako je s tem lomom v zakonu, vesta komajda onadva najbolj prizadeta, mož in žena. Kdo drug lahko sodi o gradnji ali rušenju skupne stavbe duha in telesa? Kosmač o svojem zakonu ni govoril. Iz pripovedi, kako je z otrokoma skušal najti namesto izgubljenega idealnega očeta stvarnega, resničnega očeta, ki je in bo njun, pa sem seveda lahko razbral tako sled bolečine za preteklim kot radost, da so po vsem takega očeta skupaj našli.

Kdaj se je Kosmaču zalomilo v pisanju, ko se je nanj zgrnil dolg premor kot težak in nezaželen molk, je mogoče ugotoviti po izdajah in objavah novih del. Po *Baladi* in *Tantadruju*? Ko je bila tista njegova dolina, v kateri se dogaja vse, kar je velikega v svetu, opisana na papirju, izrisana na zemljevidu srca? Ko jo je povzdignil v zmagoslavje pripovedi in je celo sam verjel, da je s kmečko tematiko konec? Se je zato ustavil v fantastiki in prešel k satiri in humorju? Takrat je začel snovati in pisati svoje *Žive duše*. O junaku pripovedi Akakiju Akakjeviču je govoril in pisal mnogo let, vendar ga ni dopisal. *Žive duše* so ostale mrtve. Iskrost posebnega daru satiričnosti, izvirajoče iz njegovega prirojenega posmeha sebi in svetu, česar se je Kosmač zavedal, ga je napotila k čudnemu početju napisati Gogolju drugačnico, vendar vsaj malo tudi v njegovem slogu. Vendar: zaman je na njegovi omarici ob postelji bedela Gogoljeva knjiga *Mrtve duše*, velike zamisli ni mogel uresničiti. Zato je že dolgo pred boleznijo zaradi svojega ustvarjalnega lenarjenja zagovarjal dve resnici: da je napisal sicer malo, vendar tisto dobro, in da je s tem zaključil, postavil

piko, konec, amen svojemu pisanju. Sledil je, znalec številnih svetovnih jezikov, literarnim smerem v Evropi in v obeh Amerikah, poznal najboljšo gardo romanopiscev, sam pa ni našel več votka za nove pripovedi. Zato se je rad pobahal z napisanim: "Moj Tantadruj je bil rojen precej pred avtorji absurda."

Ko sem kasneje po Cirilovi smrti na njegovem domu v Portorožu odkril rokopis *Živih duš*, sem se razveselil zajetnega kupa listov. Vendar je bilo veselje prezgodnje: med stotinami listov je bilo tudi po dvajset in več strani, ki so se med seboj ločevale le po enem samem stavku, drugačnem glagolu, samostalniku, po vrinjenem dodatku, po prečrtani misli. Med njimi je bilo mnogo skoraj nepopisanih listov, le z enim stavkom ali pa le s spremenjenim začetkom stavka. Variacije možnosti, iskanje najboljšega, tisti hip razpoloženju in navdihu primerne. Ustvarjalno lenarjenje je bilo postavljeno v kot, bilo je delo, napor in popravljanje svojega dela. In glej: beli, malo, ali skoraj nič popisani listi so še kako zgovorni. Pričajo o muki rojevanja, o silnicah misli, ki so se zaletavale v to belo pregrado papirja in je niso prebile. Iz ne le na videz obsežnega gradiva začetega romana je bil kasneje v Sodobnosti objavljen le krajši odlomek.

Smrt je stopila z njim v korak že zgodaj. Že ob prvem pisanju se mu je odprla meja tiste mračne dežele, ki v njej prebivajo misli o minljivosti, o smrti. A najpoprej so same lepe zgodbe o smrti. O samotnežu Okouinokou, o nesrečnem zaljubljenecu, kakršen je Ravničarjev Tone, da ne govorimo o smrtih v *Pomladnem dnevu*, o smrti kadeta, matere kadetke in njunega Lahca, ali o Tantadrujevem iskanju smrti. Te smrti so po večini nenavadne, rekel bi, nekako čisto slovenske, samosmrtniške, ljudje pa kakor nekakšni božji otroci ali udarjeni z bridko usodo. A pri Kosmaču je že tako, da so navadni ljudje izjemni in po svoje poveličani. To svetlobo jim daje zakrknjen lirik, kot se je sam označil. Ni vse v teh njegovih zgodbah in opisanih usodah ljudi po resnici, a je resnično tako, da je prav in da je lepo, je zapisal sam v *Pomladnem dnevu*.

Podobno se je sam pohvalil, da se je častno in uspešno otepal s katekizmom ničevosti in vzišenostjo pokorščine. Ne manj častno se je Kosmač otepal tudi s smrtjo, vendar spet po svoje – s posmehom. S kakšno fino ironijo piše o tem v *Baladi*: "A po smrti pride poveličanje. Pogreb na državne stroške, plošča na rojstni hiši, kjer je živel in delal, plošča na hiši, kjer je umrl, ulica z njegovim imenom, nagrobnik, spomenik! Za tem pa nastopi neustrašni odred učenih in nič kaj obzirnih policajev, ki s čemerno nabrano šobo, nagubanim čelom in prišiljenim nosom najprej prevohajo vse njegove papirje in papirčke, ki jih domači niso požgali, nato pa se spustijo po vijugasti sledi njegovega življenja in v potu svojega

znanstvenega obraza natančno doženejo, kod je hodil in kje je bil in pil, koliko je bilo ljubic in kakšne so bile, kaj je uganjal tukaj in kaj je počenjal tam, kje je služil v vojski in kje v miru, koliko je zaslužil in kako je zapravljaj svoj denar! Znanstveno in brez rokavic mu pretipajo jetra in obisti in mehur – o, mehur je pri umetnikih skoraj najvažnejša stvar – prebežajo mu drob, izžemejo srce, prežagajo lobanjo in jo izmerijo, stehtajo možgane, preštejejo rebra in dlake na prsnem košu.”

Res, njegova satirična žila je bila tako močna, da je včasih brizgnilo iz nje tudi tam, kjer ne bi bilo treba. Ne le v pripovedih, tudi v življenju. Tako je občinskim veljakom, ko je prejel odločbo, da se mu v Portorožu odvzame pol vrta ob hiši, pisal jezljivo lepo pismo, da bodo morda imeli srečo in bo umrl, pa bo kdo prišel in “slamorezil na mojem pogrebu”, potem pa boste tu, blizu odvezetega vrta, postavili ploščo. Podobna je tudi njegova domislica o bolni duši. Če te boli glava, je govoril, greš v lekarno po aspirin, če te boli duša, zaviješ v knjigarno po Kosmača. Toda njegovih knjig nimajo in duša ostane bolna. V tem ni zgolj domiselnost in ne le nekaj upravičene važnosti, predvsem je tu Kosmač posmehljivec, tokrat na svoj rovaš. In kaj je res počel on, ko ga je bolela duša? Kdo ve res?

Sam pa je znal zdraviti tuje duše. S pripovedjo in s pisanjem. Vem, ker je prihajal z besedo in s knjigami tudi k meni in v naš dom.

Prišel je k nam v Sečo, sedel za mizo, midva z ženo ob njem, oba otroka na stopnicah in smo poslušali. Traktat o osmih urah dela, o osmih urah počitka in o osmih urah za dušo in besedo. In je govoril skoraj osem ur zdržema, a vseskozi izbrano, lepo, v stavkih, ki bi jih takoj lahko odnesel v tiskarno. Govoril o svoji dolini, o Idrijci, o belem konju, o Jerneju in Nanči, kako so se učili skupaj tujih jezikov, pa o svojem šolanju in urjenju v pisanju, o sprejetju med ljubljanske penate, ko je prebežal od doma in Lahov v Ljubljano – znal je po idrijsko sklanjati samostalnik bolha! – o brežinah, grbinah in klancih svojega življenja, o iskanju in najdevanju svoje klene slovenske besede. Včasih je vpletel v svoj monolog cele odstavke iz objavljenih zgodb, a tudi iz še nenapisanega. Bile so to učne ure lepe slovenščine in pripovedi na visoki noti izraznosti in doživetja. Kot tolikokrat poprej in kasneje je mojster mojstril samega sebe in nas zadivljene lepo prisilil v molk.

Tak je bil zmeraj, v vseh družbah, ko je začel govoriti in mu je govor stekel v kaskado besed kot pada Župančičev slap v pajčolan pen. Tako Niko Košir pripoveduje zgodbo s slavnega Penklubskega kongresa na Bledu. Ko so se pri njem na Poljšici zbrali svetovni mojstri peresa, jih je Kosmač s svojo besedo nadkrilil in očaral. Znal je, ni kaj. Rad je pripovedoval, rad je čaral z besedo in rad je pri tem užival. Ko je

umolknil, je kakor zmagovalec za hip preletel poslušalce, potem pa se prepustil vsaj malo tudi hvaljenju. Škoda, da so te pripovedi ostale, kolikor pač so, le v spominih, a niso bile ne zapisane ne posnete, shranjene za večnost. Bile so kajpak za to tudi številne priložnosti. Ena med njimi je bila v Društvu slovenskih pisateljev, kjer je bil razgovor z vladajočo politično elito o dolžnostih pisatelja v našem času. Prišli so glavaši iz CK, iz vlade, ideološke komisije, iz Marksističnega centra in se je mlelo bolj v prazno kakor v polno. Magnetofoni so tekli, trakovi so se iztekli, ko je prišel Kosmač in spregovoril. Prvi njegov stavek je bil udarna zaušnica vsem dotlej izgovorjenim dolžnostim: "Pisatelj ni nikomur ničesar dolžan. Samo sebi in svojemu daru!" In je govoril dolgo in dobro, onemeli smo mi njegovi pisateljski tovariši in onemeli so politični tovariši – z visokih pozicij oblasti in moči so se v hipu znižali na brezizraznost in nepomembnost. Vprašal sem kasneje govorca Cirila: "A ti pa tako besedovanje kar na pamet?" "Ja, prima vista!" je rekel in se zadovoljno in nagajivo nasmehnil. Po smrti sem med njegovimi papirji našel tudi ta govor o dolžnostih pisatelja. Žal ni bil posnet.

Pomnim, kot da je bilo včeraj. Pride v Sečo in reče: "Ti boš dajal meni vino in sadje, jaz tebi sočivje." Sočivje mi je zvenelo prijazno, kot da je pravkar vzeto naravnost iz Župančiča. A Kosmač se je rad pobahal, da je njegov zgodnji prvi radič najboljši daleč naokrog, ker on pač zna ravnati s sočivjem, medtem ko jaz, pridelovalec vina in povrhu še z Dolenjske, tega ne znam. Nisva veliko tavšala, tudi besed ne veliko, saj so bile njegove silne in velike, da so v hipu prekrile moj drobir.

In spet je prišel v Sečo in rekel: "Prišel sem že tretjič, ko tebe še ni bilo k meni. Vedi, da je vračanje obiskov nujno kakor vračanje posojila. In sem seveda šel v samotno kamnito hišo, v kateri sta živela osameli pisatelj, ki je zmeraj manj pisal in zmeraj več tuhtal o ničevosti sveta, in njegov zvesti pes stražar volčjak Buki. Z njim sta se razumela, celo tako dobro, da sta kar oba uživala v maščevalni igri, ko nista pustila oditi z dvorišča Nemki, ki je zašla h Kosmačevi hiši. Bilo je v tem tudi nekaj maščevanja, ker so mu njeni ubili očeta v taborišču. Name Buki ni lajal, bil je zmeraj prijazen kakor njegov gospodar. Ostala sva spodaj v kuhinji, skuhal je kavo in jo osladil s pomenkom. Pa je govoril o sodobnikih, o mojih vrstnikih pesnikih in prozaistih. Bral jih je in bil na jasnem, kaj je s sodobnim slovenskim pisanjem. Videl sem pri njem knjige slovenskih avtorjev Zidarja, Šelige, Hienga, Zupančiča. Kar tako nekako mimogrede je navrgel ob Šeligi francoski novi roman, češ saj sem bral Butorja in Robbe-Grilleta, njegovega *Vidca* davno prej, preden ste ga tiskali v Sto romanih. "Mene s svojim pogledom na stvari in s pisanjem ni ne navdušil

ne prepričal. Čemu mu Šeligo z negotovim korakom sledi?" Nisem vedel odgovora in nisem mu ugovarjal. Bilo bi brez haska. Kosmačeva pisava je črtala znake po drugih meridianih obnebjaja duševnosti in tudi v nekem že drugem času.

Čas, v katerem pa je še živel, pa zanj ni bil več ne pravi čas vpesemvzetja in ne prijazen drug. Gostil ga je s samoto in z osamljenostjo, Kosmač sam pa se mu je zmeraj bolj umikal. Potem ko je odložil društvene funkcije v Društvu slovenskih pisateljev in v Zvezi pisateljev Jugoslavije, ga je sicer nekaj časa mikala priložnost v mednarodnem Penu, a se ji je po sili razmer ognil, tako kot se je vedno bolj zavestno ogibal nastopov v javnosti.

Snemanja, vsakršna, za radio, za televizijo ali za film, je zmeraj odklanjal. Četudi je bil večkrat v materialnem pomanjkanju kakor v bogastvu, je odklanjal stvari, ki jih ni mogel sprejeti. Televizijsko snemanje *Pomladnega dne*, filmsko *Tantadruja*, Prešernovo nagrado. Kot predsednik Zveze pisateljev Jugoslavije se je nekega lepega dne vrnil iz Beograda in so ga ustavili televizijci za kratko izjavo o tako imenovanem sedanjem kulturnem utripu. In je rekel, kako srečuje v Ljubljani na vseh ulicah in na vsakem koraku marmor in steklo, urade in banke, a knjižnic in knjigarn ne vidi. Stavek je umestil med razmišljanje o duhovnih potrebah ljudi, a so mu ga črtali in ne predvajali. Odtlej ni maral več ne nastopati ne slišati za TV.

O snemanju *Pomladnega dne* sva se pogovarjala v šestdesetih letih, v času, ko smo z veliko vnemo in tudi uspehom uvrščali v televizijski program iz slovenske književnosti primerna prozna dela za ekranizacijo in nova domača dramska besedila. Med izbranimi avtorji je bil seveda tudi Ciril Kosmač.

Sedela sva na vrtu pri Turistu nasproti radijske hiše, jaz s pogodbo, on s figo v žepu. "Počakaj s tem," je rekel, "bova poprej kakšno rekla in kaj popila."

In sva pila počasi in vztrajno, pol litra za pol litrom, pomenek pa se je zmeraj bolj odmikal od podpisa pogodbe.

"Saj, pa mi reci, kdo bo igral kadetko?"

In sem omenil takratno prvo damo ljubljanske Drame.

"A ta? Ne, ta pa že ne more biti moja kadetka."

Pa sem premenjal ime za drugo, mlajšo iz iste gledališke hiše.

"Ne, tudi ta ni prava."

Spraševal je o kadetki, o zasedbi vloge pisatelja, se pravi o svoji vlogi, ni spraševal. A svojega videnja kadetke, tega lika, ustvarjenega iz čistega hrepenenja in iz nekega enako čistega pomladnega dne, ni pustil spreminjati. Še taka igralka in še tak režiser se po njegovem nista mogla približati pravi, njegovi Kosmačevi podobi kadetke.

Kakorkoli sva obračala igralce in možnosti dobre zasedbe, zmeraj manj je bil prepričan, da lahko kaj dobrega naredimo. Zato je po tem, ko sva že tretjo uro sedela ob pijači za mizo, rekel: “Ne bom podpisal.”

Vprašujoče sem ga gledal, razočaran, zaskrbljen za usodo scenarija in za prvo ekranizacijo Kosmača na slovenski televiziji, on pa je čisto mirno, kot da je bil ta ugovor pripravljen že od vsega začetka, rekel: “Če bo slabo, bo kriv Kosmač.” In seveda ni verjel, da bi lahko bilo dobro.

Nezaupanje v uspeh je botrovalo tudi odklonitvi snemanja filma po njegovem *Tantadruju*. France Štiglic je pripravil scenarij, Kosmač pa ni in ni popustil. Menda je bila po sredi tudi zamera, ker je bil uspešen film *Nekega lepega dne* posnet v vipavskem, in ne v tolminskem narečju, bolj verjetna pa je tudi pri tem Kosmačeva skepsa, ali je mogoče njegove božje otroke oživeti take, kot jih je on videl in napisal. Tako je Tantadruj kakor na svojo smrt čakal tudi na svoj film. Šele po smrti obeh nekdanjih dobrih sodelavcev pri filmu, po smrti scenarista prvega slovenskega filma Cirila Kosmača in po smrti režiserja tega slavnega filma Franceta Štiglica je Štigličev sin Tugo lahko posnel *Tantadruja*.

Z odklanjanjem Prešernove nagrade leta 1980 – nagrada je bila podeljena deset dni po pisateljevi smrti, sprejela pa sta jo Kosmačeva sin in hči – je bila vmes stara zgodba. Kosmač je bil predlagan za Prešernovo nagrado že mnogo let poprej, in sicer za Izbrano delo v štirih zvezkih, ki je izšlo v uredništvu Mitje Mejaka pri Cankarjevi založbi leta 1964. Upravni odbor Prešernovega sklada je predlog zavrnil in Kosmač je tedaj z neprijetnim občutkom zavrnenca ostal brez nagrade. Zato niti slišati ni maral, ko so ga pred njegovo sedemdesetletnico znova predlagali, tokrat za življenjsko delo, za Prešernovo nagrado. Morda mu je iz preteklosti ostal grenak priokus ali pa ga nista v tem času, ko je bil že hudo bolan, tako priznanje in taka slava več ne zanimala in še manj veselila. Kljub boleznim pa se je tej nagradi odločno upiral. “Ne maram od njih nič!” je bil stavek, ki ga je takrat ponavljal. Srbska pisateljica in pesnica Mira Alečković, ki je bila v zadnjih mesecih njegovega življenja precej pri njem, trdi, da ga je komaj prepričala, naj nagrado sprejme, češ da mu je ne daje politika, ampak Slovenci za vse, kar jim je ustvaril. Morda ga je res prepričala, morda pa je bilo iz njenih ust in iz njenih želja to le lepo slišati. Sam se spominjam nekega dopoldneva, ne tako dolgo pred boleznimi, ko je prišel v Sečo in rekel kakor v opravičilo: “Sem ušel od doma. Mira že tretjo uro tolče po pisalnem stroju. In ti napiše v enem jutru tri, štiri ali celo več strani, česar jaz ne zmorem celo leto in dan. Čudim se ji, a ji ne zavidam.”

Vsekakor je bil tisto zadnje svoje leto življenja Ciril Kosmač tudi uradno določen za Prešernovo nagrado, učakal pa je ni.

Zgodba se je tudi tokrat zasukala drugače, v Kosmačevsko poanto.

O Kosmačevih boleznih in o zadnji, smrtni, je bilo mnogo besedovanja, a vseeno malo pojasnjenega. Zdravil se je v Ankaranu, v bolnišnici Petra Držaja v Ljubljani, v Igalu, nazadnje spet v Ljubljani, in sicer v Kliničnem centru. Če ga poprej nisem velikokrat obiskal v Portorožu, kot mi je bil ne le enkrat očital, pa sem se mu oddolžil z obiski v času njegovih bolezni. Najprej so ga v stari ankaranski bolnišnici zdravili za ožilje. Ob obisku je bil optimistično veseljaški: "Tako je to pač. Ožilje ti popravijo, pa živiš lepo naprej, magari enako grešno." Po uspešni operaciji aorte je hudomušno pripovedoval, da je imel v prsih, tam blizu srca, tempirano bombo, ki bi lahko kar naenkrat eksplodirala, da bi ga razneslo, in Kosmača ne bi bilo več.

In ta bomba se je kasneje ponovila kot nova prisposoba. Ko smo šli s Slapa gori v hrib na pokopališče, kjer je pokopana njegova mama in so menda prvič na Slapu na pogrebu nosili žaro s pepelom, je Pavle Zidar zapisal, kako se mu je zdela žara kot bomba, ki bo, še preden jo položijo v grob, eksplodirala. Vendar ni, ne prvič ne drugič, počilo je drugače. S Kosmačevo poanto.

Po prvi operaciji ožilja, ko so mu odstranili nevarnost bombe, je Kosmač oživel. Ni ga gnalo k domačim zadevam, ne h kulturnim in še manj k političnim, ogrel pa se je za lepo idejo, da bi slovenski pisatelj zavzel pomembno vlogo v predsedstvu svetovne pisateljske organizacije, v PEN-u. Možnost, ki se je ponudila, je bila vabljiva in svetovljanu Kosmaču nemara všečna in po duši. Pravijo, da je o tem resno razmišljal in da se je zato odpravil na pot v Južno Ameriko. Vsekakor pa za to potovanje ni bil edini vzrok PEN, ampak tudi službovanje njegovega sina Jerneja v Sao Paulu.

Zdaj trdijo, da je bilo prav to potovanje zanj usodno. Staknil naj bi tam doli v Južni Ameriki bacil, od katerega se je potem začela njegova zadnja smrtna bolezen. Menda so na slikanju v Zagrebu ta bacil odkrili, vendar niso verjeli, da bi bil lahko vzrok Kosmačeve bolezni, saj ja takega bacila v Evropi pač ni. In so zdravili Kosmača naprej za ožilje in srce. Prav za te bolezni mu je Mira Alečkovič izposlovala zdravljenje v Igalu. Ni bilo uspešno, prav nasprotno, bolj mu je škodilo kot koristilo. Kljub dobremu namenu se je iz Igala še bolj slab vrnil v Ljubljano.

Spremil sem ga na letališče na Brnik, ko je odpotoval v Črno goro. Takrat sem prvič opazil, da ga noge dobro ne držijo, da drsa po tleh, da eno nogo nekako vleče za seboj in da si ne more pomagati. Šli smo iz letališke stavbe proti letalu, podpiral ga je zet, Nančin mož, in dobro pomnim, kako je z otožnim obrazom gledal na seznam poletov letal v London, Pariz, Dunaj, Moskvo, v Ameriko, kamor je sam veliki potnik nekoč potoval, in bilo je, kakor da se zaveda, da ne bo več dosti potoval po svetu, četudi zagotovo tedaj še ni pomislil, kot je mesec ali dva kasneje, da se mu bliža zadnje potovanje, odhod s sveta v večnost.

Smrt je tesno stopila z njim v korak, vendar ne več zgolj v opisovanju smrti njegovih junakov, v času, ko je ni več hotel ali mogel odgnati od sebe; morda že tedaj, ko so ga proti njegovi volji odpeljali v črnogorsko zdravilišče. Še bolj določno ali dokončno pa se je bližine bele neveste zavedal v ljubljanski bolnišnici v Kliničnem centru. Dokler niso v tem centru zdravili Tita, sem Kosmača lahko obiskoval. Bilo je hudo. Gledal me je in mi naročal počasi, jecljaje, z muko: "Vse zažgati. Zažgati vse."

Sam nisem vedel, kaj pravzaprav hoče, prizor je bil sam tako pretresljiv, da nisem pomislil, kaj je treba zažgati, kaj šele da bi ga o tem vprašal. Rekel sem besedo, ki mi je bila bližja in naj bi bila tudi njemu dobra: "Saj boš živel!"

Trdno prevzet s svojo resnico, prepričan, da se ne more nič spremeniti, je stisnil glasno skozi zobe, grgrajoč zlogoma, pretrgano, ponavljajoč začetni "en": "NNNe bom!" Zvenelo je trdo in trdno, kot da je dokončno prepričan v svoj prav. V svoj odhod.

A tudi to zadnje potovanje je zadobilo posebno Kosmačevo poanto.

Odhod, ali točneje odhajanje na zadnje potovanje, kot ga je Kosmač tolikokrat opisoval pretresljivo lepo – Streznikova Tinka, Venc Poviškaj, Matejčev Matic in še drugi –, je bilo dolgo in mučno. Zanj, ki je, nekdaj blesteči govorec, izgubljal govor, za bližnje, ki so s strahom opazovali, kaj se z njim dogaja in kako vse bolj drsi stran od njih, v neko novo odsotnost, pa tudi za zdravnike, ki so nemočni dvigovali roke od njega. Ni jasno, ali so vedeli za njegov tumor ali so za to izvedeli šele po obdukciji, kasneje so se besede zdravstva oprijemale trditve, da je bil tumor na takem mestu, kjer bi bila operacija tvegana ali celo nemogoča. Med tem čakanjem na rešitev in odhajanjem v končnost pa so se dogajale mnoge nepričakovane stvari. Prišel je iz Švice zdravnik Veselica, tisti kirurg, ki je v Bernu operiral tumor v glavi Bena Zupančiča, prišel pogledat Kosmača in menda takoj izjavil, da gre za tumor. Verjeli mu kajpak niso, zgodba s tem doktorjem in Kosmačem pa se je vseeno nadaljevala. Namreč: začele so se prošnje, pozivi, zahteve Kosmačevih in še bolj drugih za operacijo Kosmača v Švici. Cirilu za to ni bilo, ni verjel v ozdravitev, vdal se je in nekako vdano čakal, kaj bo. In so se dogovorili za operacijo. Mitja Ribičič je januarja 1980 podpisal nalog, da Kosmača prepeljejo na Brnik, od tam z letalom v Švico, kjer ga bo čakala kirurška ekipa z dr. Veselico na čelu. Bilo je jutro osemindvajsetega januarja, točno štiri mesece po Kosmačevem devetinšestdesetem rojstnem dnevu, čakal je v Kliničnem centru rešilec, čakal avion na Brniku, čakala zdravniška ekipa v Švici. Ciril Kosmač pa je vsemu navkljub to jutro umrl. Kakor zadnja Kosmačeva poanta na življenje ali njegov zadnji posmeh življenju.

Zdaj, domala trideset let od tega dogodka, mislim po Kosmačevo: človek je rojen za življenje in za srečo. Kajti resnično je res, da je Kosmač

z vsem, kar je dal in je bil, eden tistih piscev, ki so prinašalci in opisovalci sreče. Svetovljan iz naše in iz svoje doline ob Idrijci, iz utesnjenega sveta treh rek in neskončnega neba nad njimi, eden tistih, ki iz taistih malih grap in dolin, iz kamna, vode in prsti ter neba nad njimi naredijo čudo in postanejo slava sveta.

Trideset let je malo manj kot le pol dobe Kosmačevega življenja. Pravijo in tudi mi smo priče tej ugotovitvi, kako se je svet v teh treh desetletjih spremenil. Res, zarisale so se nove meje na zemljevidih, pokazale nove silnice in vzvodi oblasti, zakrili nebo novi oblaki skrbi in zazijale ekonomske razpoke v globalizaciji sveta, vendar kljub vsem velikim menjavam je še zmeraj v življenju več tistega, kar je nespremenjeno in nespremenljivo pa najsi je človek še tako minljiv. Eno, ne najmanjše od tega, in še daleč ne najmanj pomembno je človekovo upanje in v njem iskanje sreče. To je človekova stalnica, a tudi stalna Kosmačeva pisateljska tema.

Res: Kosmač govori o sreči s paradoksom. Svojo prvo zgodbo *Sreča na vasi* začinja tako z modrostjo: "Pri nas smo o sreči govorili samo v zvezi z nesrečo." V tem je podoben velikim piscem, recimo Levu Tolstoju ali Ernestu Hemingwayu, ki vedo za osipanje sanj, za zaton in neuresničitev hotenj po sreči. Tudi o tem pripoveduje Kosmač večkrat in ne manj blesteče in pretresljivo od sebi podobnih velikanov peresa. Na primer v *Gosenici*. (Mimogrede: v antologiji slovenske novele, ki smo jo pripravili v Cankarjevi založbi in je v arabskem prevodu izšla v Kairu, so hoteli izločiti prav Kosmača in njegovo *Gosenico*, bržkone zaradi zapornikove upornosti in vere v zeleneče liste, kljub temu da jih uničuje mrčes.) Ti zeleneči listi, simbol sreče, življenja, prostosti so se vrastli v zapornika in postali up na rešitev. Kosmač ve, da se mnogokaj sfiži, spridi, zniči, kakor bi rekli eksistencialisti, a Sizif še kar naprej, spet in znova in vnovič, vali v breg svojo skalo in je, kot trdi Camus, začasni sopotnik teh istih eksistencialistov, srečen.

Kosmač je v pisanju o sreči prej podoben Camusu kakor Sartru, ne nazadnje, ker ga je osrečevalo z ustvarjalno močjo tudi Sizifovo pehanje skale svoje in narodne usode. In četudi sam v življenju ni imel kdove koliko sreče, je srečo nosil ljudem, ne le nam, svojim rojakom. Jaz, mali dolenjski bralec njegovega pisma in zapisovalec svojega malega besedja, sem imel srečo, da sem se družil s Cirilom Kosmačem, pa četudi nazadnje tudi v zvezi z nesrečo – ob njegovi smrti. Vendar vse, kar je bilo med nama nekoč in bo nemara še, je en sam lep pomladni dan kakor iz čistega srebra ulit. A on ostaja v meni Tantadruj, ki ni umrl in je večn.